

Quarterly Bulliten of Greater Khorasan

Vol. 15, No. 55, 2024

Received 06 Sept 2023

Accepted 30 May 2024

Published 22 Aug 2024

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Examining an unknown lithograph about the bread revolt in Mashhad during the Qajar period

Abulfazl Hassanabadi (a)

a) Manager of Astan Quds manuscript center

Keywords

Bread Rebellion, Mashhad, Qajar Period, People's Rebellion and Zeal of the Honor of Ghirtiye, Astan Quds Manuscript Center.

Citation

Hasanabadi, Abolfazl. (2024). Study of an unknown lithographic manuscript about the Nan uprising in Mashhad during the Qajar period. *Journal of Great Khorasan Research*, 15(55), 29-48.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The issue of bread and its shortage is one of the main factors of unrest during the Naseri and Mozaffari eras. Mashhad is one of the cities where bread riots occurred twice (in 1942 and 1945). This study focuses on a poetic manuscript about the bread crisis in Mashhad called "The Uprising of the People and the Honor of Modesty" (1942). Initially, the history of the bread crisis during the Qajar period is examined, followed by an analysis of the content of the manuscript, critique, and necessary explanations based on other sources. This research includes three main questions: the manuscript characteristics of the work in question, the most influential factors on bread riots during the Qajar period, and the informational value of the introduced manuscript. The research method involves library research, and the manuscript is reviewed for its manuscript characteristics and manuscript studies. The research findings indicate that this manuscript is the only poetic manuscript about bread riots in Iran. Some of the information it contains about the bread crisis in Mashhad is not found in other sources of this period and includes new information about the formation and spread of protests, the instigators, and the outcomes, making it possible to better analyze the different aspects of this event.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.418748.1169>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_203158.html

©2024 The author(s). This is an open access article distributed under Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), which permits use, sharing, adaptation, distribution and reproduction in any medium or format, as long as you give appropriate credit to the original author(s) and the source.

* Corresponding Authors: (ahassanabady1@yahoo.com)

Introduction

In ancient times, bread was the main food of the people of Iran, and the protest against the lack of bread was one of the most important grounds for expressing the dissatisfaction of the people during the Naseri and Mozaffari periods. It seems that people used this opportunity to express their dissatisfaction and voice their public demands, especially for women, who provided a suitable platform for their active presence in society. During the Qajar period, protests occurred twice in Mashhad between 1321 and 1324, during the reign of Nir al-Dawla and Abdul-Wahhab Khan Asif al-Dawla, due to famine and bread shortages, which had almost the same nature and led to similar results. Previous research history shows that no independent research has been done in the form of a book or article on this subject. Articles written about bread riots in Iran have almost reached similar results regarding the causes and factors of these riots and their outcomes.

Materials and Methods

The stone lithograph version introduced is titled "The Uprising of the People and the Honor of Modesty," registered as number 53660 in the center of handwritten manuscripts at the Holy Shrine. The length of the version is 10 cm and the width is 7 cm, and the script is medium Nastaliq. The version consists of 16 pages and each page has 16 lines (the first page has 12 lines due to the start of the version and the inclusion of its name, page 6 has 7 lines due to the painting, and page 7 also has 8 lines due to the painting). In total, this versified version consists of 207 verses. The poems in this version are not uniform, some are weak, and some verses are more stable. The author of this version is not clear, but it is evident from the content and details of the text that the person was aware of the subject. The writer shows no bias in the text and somewhat conservatively refers to the content and tries to address the event impartially. Overall, it is accompanied by protests, although it also criticizes some of the actions of the protesters.

Discussions and Findings

Reviewing the content of the booklet under review shows that this dissertation is the only independent source on the Nain uprising, especially in a systematic form, during the

Qajar period, which was written simultaneously with the event. Despite the unknown author, it appears that they had an impartial view on the issue and tried to simply address the uprising, refraining from insults and the use of offensive language, except for two instances. Considering the style of the poems and comparing them with the book "History of the Revolution of Khorasan" by Tajalli Sabzavari, it may seem that he is the author of this book, although his name is not mentioned among his works.

Conclusion

From reviewing the content of the book in comparison with the data mentioned in the sources of the same period, it seems that the author has accurate details and has refrained from exaggeration or falsehood. The information in the book, such as the clashes with women, bakers, and the leaders of the protesters, is new, and in other cases, such as relations with the consulate, negotiations among those involved in the uprising, the attack on the house of Na'ib Ali Akbar Hosseini and Naqib al-Ashraf, and its reasons, are complementary. However, the author briefly addressed the event while he could have provided more information, such as the arrest of the chief merchants and deputy merchants for hoarding wheat, determining the role of supervisors in monitoring the bakers' work and distribution, in his book. Overall, the Nain uprising in Mashhad is a continuation of other protests related to bread in Iran, and most of its components, such as the way it started, managing the confrontation with protesters, the fate of the ruler, and the different classes involved in the uprising, are common, although peripheral motivations such as conflicts between rulers and princes, local disputes, and geographical conditions are different.

Acknowledgments

Appreciation is extended to the Astan Quds Razavi manuscript center for providing the image of the manuscript to the researcher.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۵، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۳

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بررسی یک نسخه چاپ سنگی ناشناخته درباره شورش نان در مشهد دوره قاجار

ابوالفضل حسن‌آبادی (الف)

(الف) مدیر مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران

چکیده

مسئله نان و کمبود آن یکی از عوامل اصلی شورش در عهد ناصری و مظفری است. مشهد از جمله شهرهایی بوده که دو بار (۱۳۲۱ق و ۱۳۲۴ق)، در آن شورش نان رخ داده است. در این پژوهش به بررسی نسخه‌ای منظوم درباره بلوای نان در مشهد به نام *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه* (۱۳۲۱ق) پرداخته می‌شود. در ابتدا سابقه بلوای نان در دوره قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه محتوای متن نسخه معرفی، نقد و بررسی و توضیحات لازم با توجه به منابع دیگر داده خواهد شد. این پژوهش شامل سه سؤال اصلی است. مشخصات نسخه‌شناسی اثر مورد نظر، مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار و ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی چیست؟ روش پژوهش کتابخانه‌ای و نسخه مورد نظر از لحاظ نسخه‌شناسی و نسخه‌پژوهی مورد بررسی قرار می‌گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که این کتابچه تنها نسخه منظوم درباره شورش نان در ایران است. برخی از اطلاعات آن درباره بلوای نان در مشهد در دیگر منابع این دوره نیامده و حاوی برخی اطلاعات جدید درباره نحوه شکل‌گیری و گسترش اعتراض، دست‌اندرکاران و نتایج آن است که باعث می‌شود زوایای مختلف این واقعه بهتر قابل بررسی باشد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۰۱

شماره صفحات: ۴۸-۲۹

واژگان کلیدی:

شورش نان، مشهد، دوره قاجار، شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه، مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

استناد به مقاله:

حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۴۰۳). بررسی یک نسخه چاپ سنگی ناشناخته درباره شورش نان در مشهد در دوره قاجار. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۵ (۵۵)، ۴۸-۲۹.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2024.418748.1169>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_203158.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

Journal of Great Khorasan by Imam Reza International University is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

از گذشته دور، نان غذای اصلی مردم ایران بوده و اعتراض به کمبود آن، از مهم‌ترین بسترهای اعتراضی برای نمایش نارضایتی مردم در دوره ناصری و مظفیری بود. به نظر می‌رسد مردم از این ظرفیت برای نمایش ناراحتی و بیان مطالبات عمومی خود استفاده می‌کردند، به‌خصوص برای زنان که بستر مناسبی برای حضور فعالانه آن‌ها در جامعه فراهم شد. در دوره قاجار دو بار بین سال‌های ۱۲۲۱ق و ۱۲۲۴ق در مشهد در زمان نیرالدوله و عبدالوهاب خان آصف‌الدوله به خاطر قحطی و کمبود نان اعتراضات شهری رخ داد که از ماهیت تقریباً یکسان برخوردار و به نتایج مشابهی منتج گردید. در این مقاله به بررسی شورش مردم مشهد به دلیل قحطی و گرانی نان در ۱۲۲۱ق با توجه به نسخه تازه‌یاب چاپ سنگی به نام *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه*، پرداخته می‌شود.

پیشینه پژوهش

بررسی سابقه پژوهش نشان می‌دهد که درباره این موضوع پژوهش مستقلاً در قالب کتاب و مقاله انجام نشده است. در مقالات به نگارش درآمده درباره شورش نان در ایران مانند *تأثیر بلوهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری* (Rahmanian & Mirkiaee, 2013) ریخت‌شناسی شورش‌های نان در عصر مظفیری و نان و عدالت در ایران روگار قاجار؛ *اقتصاد اخلاقی، بازار آزاد و تهیدستان‌گرسنه* (Cronin, 2019) به بررسی این بلوا در کنار سایر شورش‌های دوره ناصری و مظفیری پرداخته شده است. این مقالات تقریباً به نتایج مشابهی درباره علل و عوامل این شورش‌ها و نتایج آن رسیده‌اند. در مقاله *طلاب قفقازی و نقش آنان در تحولات سیاسی-اجتماعی مشهد در اواخر عصر قاجار* به‌صورت مختصر به نقش طلاب قفقازی در مسئله شورش نان در مشهد توجه شده است (Abbasi, 2009). *Najafzadeh & Mirkiaee* (2009) میکیایی در کتاب *نان و سیاست: تأثیر بحران‌های نان بر سیاست و اقتصاد عصر ناصری* (Mirkiaee, 2014) به‌صورت کلی به موضوع بلوای نان پرداخته و در واقع، کتاب تکمیل‌شده مقاله اوست. متولی حقیقی نیز در کتاب *تاریخ معاصر مشهد* که به وقایع مشهد از دوره قاجار تا معاصر اختصاص دارد، این موضوع را

به‌صورت کلی بررسی کرده است. [Motovali Haghighi, \(2013\)](#). این نسخه، در کتاب *چاپخانه سنگی آستان قدس رضوی* به‌صورت خلاصه بررسی، اما محل نشر و سال نشر نامعلوم و سراینده آن ناشناس معرفی شده است (La'1). [Shateri, 2023](#) در مجموع، اطلاعات نسخه موردبحث تاکنون موردتوجه پژوهشگران نگرفته و در واقع تنها کتابچه منظوم اختصاص‌یافته به این موضوع در تمام اعتراضات مردمی مرتبط با نان در دوره قاجار است.

روش پژوهش

روش پژوهش کتابخانه‌ای است و اثر موردبحث به لحاظ نسخه‌شناسی و نسخه‌پژوهی موردتوجه قرار خواهد گرفت و تلاش می‌گردد تا محتوای نسخه با توجه به منابع همزمان، بررسی اطلاعاتی گردد. این پژوهش شامل سه سؤال اصلی است. مشخصات نسخه‌شناسی اثر موردنظر، مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار و ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی چیست؟ در پاسخ به این سؤالات ابتدا مشخصات نسخه‌شناسی اثر موردبررسی قرار می‌گیرد و در ادامه با توجه به مهم‌ترین عوامل مؤثر بر شورش‌های نان در دوره قاجاریه تلاش می‌گردد تا ارزش‌های اطلاعاتی کتاب مورد معرفی در تعامل با این مؤلفه‌ها بررسی شود.

مشخصات نسخه‌شناسی اثر مورد معرفی

ورود صنعت چاپ سنگی به ایران در دوره قاجار زمینه انتشار بیشتر کتاب را فراهم نمود. اولین کتاب چاپ سنگی در مشهد به نام *منتخب القصائد* در ۱۲۹۴ق، توسط چاپخانه آستان قدس رضوی منتشر گردید (La'1 Shateri, 2023). نسخه چاپ سنگی مورد معرفی با عنوان *شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه* است که به شماره ۵۲۶۶۰ در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی ثبت شده است. طول نسخه ۱۰/۵ cm و عرض نسخه ۵/۵ cm و خط نسخه نستعلیق متوسط است. تعداد صفحات نسخه ۱۶ و تعداد خطوط هر صفحه ۱۶ سطر است به‌جز صفحه اول که به دلیل شروع نسخه و درج نام آن ۱۲ خط، صفحه ۶ به دلیل نقاشی ۷ خط و صفحه ۷ نیز به دلیل نقاشی دارای ۸ سطر است. در مجموع، این نسخه منظوم دارای ۲۰۷ بیت است. اشعار این نسخه یکدست نیست، برخی ضعیف و بعضی از ابیات از استواری

اما با توجه به رساله‌های دیگر این مجموعه که چاپ آن‌ها در مطبعه شیخ محمد در مشهد ذکر شده، ممکن است در همین‌جا منتشر شده باشد. هیچ‌کدام از نسخه‌ها تاریخ ندارد و تنها از یادداشت کوچکی که در ابتدای رساله دوم با عنوان «خرید این کتاب بتاريخ ۹ نهم شهر رمضان المبارک ۱۳۲۱»، مشخص است که نسخه دوم به‌طور قطع در همان سال به چاپ رسیده است.

سراینده این نسخه منظوم مشخص نیست، اما از فحوای اطلاعات و جزئیات متن مشخص است که فردی آگاه به موضوع بوده است. نویسنده سوگیری در متن ندارد و تا حدی محافظه‌کارانه به مطالب اشاره و تلاش دارد تا بی‌طرفی به گزارش واقعه بپردازد. در مجموع، با اعتراضات همراهی دارد، هرچند که به برخی از عملکردهای معترضان نیز ایراد وارد می‌کند.

بیشتری برخوردار است. نسخه دارای دو نقاشی در صفحه ۷ و ۸ است. تصویر صفحه هفتم درباره درگیری زنان با نانوایان و تصویر صفحه هشتم درباره درگیری نایب‌علی‌اکبر حسنی با زنان است. نقاشی دو تصویر در نسخه مشخص نیست و تاریخ دقیق انتشار نسخه ذکر نشده است.

نسخه دوم نیز با عنوان *غیرتیه شورش خلق و غیرت ناموس* به شماره ۵۰۴۸۰ در یک مجموعه رسائل در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی ثبت شده است. صفحه‌آرایی این نسخه کاملاً بر مبنای قطع و اندازه و صفحات نسخه قبلی است. دو نقاشی در صفحه ۶ و ۷ دارد. نقاشی هر دو نسخه با تفاوت‌های اندکی در چهره و نحوه قرار گرفتن افراد از ساختار یکسانی برخوردارند، با این تفاوت که در تصویر صفحه هشتم، عنوان عمل محمدحسن خان ذکر شده است. خط نسخه نستعلیق خوش است و از نسخه اول کیفیت چاپ و خط بهتری دارد. مطبعه این نسخه نیز معلوم نیست.

تصویر ۱: تصویر صفحه اول نسخه شماره ۵۰۴۸۰ مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

Picture No. 1: Picture of the first page of copy No. 50480 of Astan Quds Manuscript Center

طول دوره ناصری، ۷۲ بار قحطی و گرانی و ۴۷ شورش رخ داد که ۲۳ نفر به دلیل بلوای نان برکنار شدند ([Rahmanian](#), 2012: 69). اگرچه بحران نان در عصر ناصری آغاز شد، اما در دوره مظفری شدت یافت و بین ۱۳۱۶ق تا ۱۳۲۴ق، شورش نان در شهرهای تهران، تبریز، اصفهان، شیراز، فسا و بهبهان، قزوین و مشهد برپا شد و در

مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر بر شورش نان در دوره قاجار
تأمین نان به‌عنوان مهم‌ترین منبع تأمین‌کننده زندگی مردم در دوره قاجار باوجود همه ناکارآمدی‌های حکومتی مورد انتظار طبقات مختلف مردم و به‌ویژه فقیر بود. این مسئله زمانی که به دلایل مختلفی مانند قحطی و احتکار با مشکل روبرو می‌شد، زمینه اعتراض و سپس شورش را فراهم می‌نمود. در

همه این شورش‌ها عوامل یکسانی مانند خشکسالی، احتکار و مدیریت ناکارآمد، دخالت داشتند (Salehi et al., 2018: 134). دو مورد از این شورش‌ها در ۱۳۲۱ ق و ۱۳۲۴ ق در مشهد شکل گرفت.

یکی از اولین بلوهای نان ثبت شده مربوط به ۱۲۷۷ ق در تهران است که هنگام بازگشت ناصرالدین شاه از شکار تعدادی از مردم و به‌ویژه زنان جلوی کالسکه شاه را گرفته و درخواست مساعدت نمودند (Brogesh, 1994: 602). در تبریز (۱۳۱۲ ق)، معترضان به خانه قائم مقام حمله کردند. در اردبیل گروهی از زنان با سنگ به محل زندگی حاکم حمله کردند و والی دستور شلیک به آنان را داد. در کرمان (۱۳۱۷ ق)، مردم گرسنه به کنسولگری انگلیس رفته و حاضر بودند در قبال مقداری نان مسیحی شوند (Mirkiaee, 2014: 185). این شورش‌ها با وجود تفاوت محل جغرافیایی از انگیزه‌های مشخص و از روند شکل‌گیری و گسترش معینی برخوردار بودند، به نحوی که این ذهنیت را به وجود می‌آورد که بر اساس یک برنامه‌ریزی خاص در این دوره ایجاد شده‌اند. استفانی کرونین نیز تأکید می‌کند که دوام و حضور همیشگی این الگو قابل توجه است و ویژگی‌های اصلی شورش‌های نان در ایران را برای تظاهرات اخیر نان در قرون نوزدهم و بیستم میلادی بسیار آشنا می‌داند. او ویژگی‌های کلیدی شورش را شامل تحقیر آشکار شخص پادشاه، همراه با فقدان عمومی احترام به مقامات و نقش برجسته زنان برمی‌شمارد (Cronin, 2019: 53). مهم‌ترین مؤلفه‌های این اعتراضات عبارت بود از:

اعتراض به کمبود نان: کمبود نان به دلیل قحطی و احتکار فصل مشترک همه اعتراضات این دوره است. بحث قحطی

در ایران مسئله جدید نیست و همیشه در ادوار مختلف تاریخی وجود داشته است. این مسئله در دوره قاجار نیز پررنگ بود. در *حبل‌المتین* در این باره آمده است: «[...] یاد دارم نامه مقدس در پنج سال قبل مشروحاً بلوهای که در ایران از یک قرن به این طرف ملت از لاعلاجی و ناچاری نموده، در صدی و نود و هشت برای نانی بوده. از خسارتی که در هر بلوا عاید به ملک و ملت شده چشم پوشیدیم، مصارفی که دولت در خمودگی نیران بلواها نموده به اندازه‌ای می‌باشد که اگر عشر آن را رجال دولت از روی عقل و تدبیر به یک اصول صحیحی صرف می‌نمودند از این‌گونه بلایا برای همیشه ملت و دولت آسوده می‌گشتند» (Habab al-Matin, 1903: 11/34).

سپهر از کمبود ذغال و روغن و برنج در زمستان ۱۳۱۶ ق خبر می‌دهد. او همچنین در بیان اوضاع بد اقتصادی مردم در ۱۳۱۷ ق می‌نویسد: «یکجا آب ندارند، یکجا نان ندارند، دزد فراوان شده، یک دسته دزدان متحد هستند و به خانه مردم بی‌باکانه می‌روند» (Sepehr, 2007: 2/409). او همچنین به نقش محتکران و خبازان در تشدید مسئله اشاره و این موضوع را در جای‌جای کتابش به‌وضوح بیان کرده است. نویسنده چاره را در این می‌داند که دولت چند نفر از ملاکین را سیاست کند و انبارشان را ببند (Sepehr, 2007: 2/415). در خراسان و مشهد نیز قحطی بیداد می‌کرد. در تلگراف یکی از شاهدان بلوای نان در مشهد درباره قحطی آمده است که «از هشت ماه است در حقیقت خراسان که فقیرخانه و غریب‌خانه ایران است، گرانی و قحطی می‌باشد» (Habab al-Matin, 1903: 10/34). از نکات مهم دیگر در شروع اعتراضات در مشهد، فقر مردم و بیشتر بودن آن نسبت به برخی از مناطق کشور و

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] این نکته نیز لازم به تأمل است که اهل خراسان از جمله اهالی ایران فقیرترند چه دو ثلث آن‌ها مهاجرند که از اطراف و اکناف با دست تهی و یک‌مشت زن و بچه به آستان قدس پناه برده، معاش آن‌ها بسیار قلیل و دستشان خیلی تنگ است چون فقرای غریب در خراسان بسیارند حتی مزد عملجات که در جمیع ایران زیاد شده، در خراسان پیشی نگرفته است. در صدی نود، اهل خراسان مردمانی

داشت و مردم نسبت به هرگونه خبری در زمینه احتکار حساس بودند، زیرا تأمین گندم و نان را در زمره وظایف شاه و دربار برشمرده و به تبع آن از حاکم هر منطقه به عنوان نماینده حکومت انجام همان وظایف را انتظار داشتند. به صورت عمومی، معترضان ابتدا اعتراضشان را به حاکم می‌رساندند و بعد از ناامیدی تلاش می‌کردند با هدف شکایت از حاکم به صورت مستقیم به شاه تلگراف بزنند. ۱۲۸۱ق در شیراز، ۱۲۹۸ق در قم و در بوشهر نیز کانون اصلی تجمعات مردم برای تظلم‌خواهی اولیه در تلگراف‌خانه‌ها بود (Cronin, 2019: 66).

نحوه عمومی شدن اعتراضات: شورش‌ها معمولاً به صورت محدود و با خواسته‌های مشخصی مانند تأمین گندم و نان با کیفیت شروع می‌شد و در صورت عدم مدیریت و پاسخگویی صحیح به آن‌ها، تبدیل به بحران بزرگ می‌شد. به گفته تامپسون این اعتراضات معمولاً تنها با برنامه‌ریزی کوچک یا ابتدایی پیش می‌رفتند و با آرامش شروع می‌شدند. غارت و دزدی در آن نادر بود و تنها زمانی که ارائه دادخواست اولیه به مقامات و ابراز شکایت و تظلم‌خواهی، یا گاهی اوقات درخواست جبران خسارت، نتیجه‌ای نمی‌داد، معترضین ممکن بود از قیل و قال به خشونت روی آورند. به نظر می‌رسد که در این اقدامات، شورشیان نان در تلاش بودند تا وضعیت موجود را به چالش نکنند یا آن را مختل نکنند، بلکه نخبگان متخلف یا خودسر را مجبور به رعایت مفاهیم متداول حقوق و

عمومی شدن آن در این دوره به دلیل قحطی است. هرچند که به دلیل نبود آمار نمی‌توان دلیلی برای آن ارائه داد.

عدم مدیریت شروع اعتراضات و نحوه عمومی شدن: هیچ اعتراضی ناگهانی و بدون پس‌زمینه شکل نمی‌گیرد. در تمامی شورش‌های این دوره، سیستم حکومتی نسبت به زمینه‌های شروع بی‌تفاوت بود. این مسئله ناشی از ضعف عملکرد حاکم، اختلافات داخلی و یا سودجویی مالی بود. معمولاً نارضایتی نسبت به وضع موجود همیشه چند ماه طول می‌کشید و شیوه برخورد با آن در فروکش و یا شعله‌ور شدن مؤثر بود. درباره مشهد نیز همه این عوامل صدق می‌کرد: «[...] چند نوبت ملت به صدا آمده حکومت به خدعه و فریب که چنین و چنان می‌کنم آنان را ساکن نمود و چند مجلس هم فراهم آمده به تدبیراتی که اعضای حکومت به خدعه و فریب که چنین و چنان می‌کنم آنان را ساکن نمود و چند مجلس هم فراهم آمده به تدبیراتی که اعضای حکومت می‌توانستند اسباب مدخول برای خود فراهم کردند [...]» (Habab al-Matin, 1903: 10/34). مسئله برخورد حاکم با موضوع قحطی و احتکار چنانچه منافع با او نیز مرتبط می‌شد، از اهمیت بیشتری برخوردار بود و توجه بیشتری به عملکرد داشتند، چنانچه در قحطی نان در مشهد عکس‌العمل مردم مشهد نسبت به حاکم به دلیل منافع مالی نیرالدوله و دارا بودن زمین‌های کشاورزی پررنگ بود^۱.

اعتراض اولیه به حاکم: بحث احتکار گندم به دلیل سودجویی و ترس از گرسنگی در تمامی مناطق درگیر در قحطی وجود

هستند که دستمزد و دخل آن‌ها به مشکل کفاف معاش ایام ارزانی آن‌ها را بتواند داد. از این است که در اهل خراسان ظلم محکرمین زودتر و بیشتر سرایت می‌کند. بالجمله چون فقرا را آب از سرگذشت و مردم بینوا را کارد به استخوان رسید جمعیت کرده، عرض حالی به دین عنوان به علمای اعلام تقدیم نمود (Habab al-Matin, 1903: 10/34).

۱. در حیل‌المتین آمده است: «[...] این شاهزاده‌آزاده تنها والی خراسان نیست، باید مالک خراسانش گفت. پنج ماه قبل که اهالی خراسان اندک جنبشی کرده و نزدیک بود شیرازه حکومت را بگسلند چنانچه اخبار ادب نگاشت شاهزاده مجلس آراسته و متمولین را خواسته ظاهراً اصلاح امر کرده و در باطن دکان علافی خود را رونق داد، بالغ‌بر چهل هزار خروار غله خویش را که حبس نموده بود از نیشابور و غیره طلب کرده، به قیمت بلند به خبازان داده و چنین شهرت دادند که از عشق‌آباد نیز غله طلب خواهند نمود» (Habab al-Matin, 1903: 10/34).

مسئولیت‌های متقابل و رعایت عرف و سنت می‌کنند (Cronin, 2019: 52).

عدم پاسخگویی صحیح، برخورد تند با معترضین و عدم همراهی سربازان به دلیل همدردی با مشکلی که جنبه عمومی داشت، زمینه گسترده‌تر شدن شورش را فراهم و آن را از کنترل خارج می‌کرد که نتایجی مانند غارت خانه‌های صاحب‌منصبان را به همراه داشت. مردم بعد از ناامیدی از حاکم و عدم پاسخ از شاه، به کنسولگری روس و انگلیس پناهنده می‌شدند، چنانچه در تبریز و مشهد صورت پذیرفت و البته کمتر نتیجه‌ای به همراه داشت. مهم‌ترین دلیل گسترش اعتراضات، ناچاری و بدبختی مردم و ناامیدی از اصلاح وضع موجود و عدم رسیدگی دست‌اندرکاران بود، چنانچه در مشهد نیز همین اتفاق افتاد، «کم‌کم گرانی بالا گرفت و فقراء و غربا بستوه آمده، در هر گوشه که امید داشتند پناه برده، محروم و مأیوس گردیدند ملایمت کردند و بی‌اثر ماند. درشتی نمودند بی‌ثمر شد دعا خواندند نتیجه نداد، نفرین گفتند به خرج زلفت» (Habab al-Matin, 1903: 11/34).

نحوه حضور طبقات اجتماعی و به‌ویژه زنان: در بیشتر اعتراضات، طبقات مختلف اجتماعی حضور داشتند. معمولاً حضور روحانیان و بازاریان کم‌رنگ و حضور لوطیان و روضه‌خوان‌ها و زنان پررنگ بود. البته به تناسب شورش نقش گروه‌ها کم و زیاد می‌شد. مهم‌ترین شاخصه همه این اعتراضات، حضور پررنگ زنان است.

ونسا مارتین در مورد حضور گسترده زنان در اعتراضات اقتصادی و به‌ویژه بلوهای نان معتقد است: وظیفه زنان رسیدگی به امور غذا و معاش خانواده بود. بنابراین، آن‌ها در زمان کمبود نان به ستیزه‌جویترین افراد تبدیل می‌شدند. اقدامات آن‌ها در طول اعتراضات نان به شدت جنسیتی بود و معمولاً جنبه نمادین و آیینی قوی داشت. آن‌ها ممکن بود چادرهای خود را بردارند، گردوخاک بر سرشان بریزند، جامه‌های خود را پاره کنند و در تظاهرات نمایشی اشک

ریختن شرکت جویند، و بر ضعف فرضی خود در تلاش برای شرمندگی کردن ستمگران خود تأکید کنند: (Martin, 2017: 132).

حضور پررنگ زنان که بیشترین آسیب را در این شورش‌ها می‌دیدند، باعث تحریک مردان برای بر عهده گرفتن نقش فعال‌تر شد. در دهه آخر حکومت ناصرالدین‌شاه تقریباً تمام اعتراض‌ها به گرانی نان را زنان صورت دادند. در ذی‌الحجه ۱۳۰۲ ق، قریب هزار زن سر راه شاه را گرفته و فریاد از نبود نان سر دادند. ۱۳۱۳ ق در اردبیل، گروهی از زنان با سنگ به محل زندگی حاکم حمله و والی دستور داد به آنان شلیک نمایند (MirKiaee, 2014: 185). سپهر درباره حضور اقشار مختلف و بخصوص حضور زنان می‌آورد: «در عشر دوم صفر 1318 طهران زن‌ها شورش کردند و الواط شهر نیز پیروی آن‌ها کرده، چند نفر زن پیش افتاده، و الواط شهر نیز از آن‌ها پیروی کرد، چند نفر زن پیش افتاده نخست دکاندارها را مجبور کرده دکاکین را بستند. پس از آن به خانه حکومتی آصف‌الدوله یعنی دیوانخانه ریختند و اسباب آنجا را به تاراج بردند» (Sepehr, 2007: 2/659). در مشهد نیز در زمان رخ دادن شورش نان در زمان آصف‌الدوله (۱۳۲۴ ق)، زنان سیستانی همپای مردان در حرم تجمع نموده و فریاد گرسنگی سر دادند (Nazem al-Islam, 2008: 2/333).

سرانجام اعتراضات: بیشتر اعتراضات در این دوره منجر به عزل حاکم می‌شد. در 23 مورد از 47 شورش برپاشده، حکومت مرکزی حاکم ولایت یا یکی از دیوان‌سالاران را از کار برکنار کرده است (Rahmanian & Mirkiaee, 2012: 80). تب اعتراضات با برکناری حاکم مانند برکناری نیرالدوله و انتصاب رکن‌الدوله به‌جای او فروکش می‌کرد، اما در نهایت مشکل اصلی تأمین نان و گندم که ناشی از خشکسالی بود برطرف نمی‌شد و حاکم جدید نیز با مشکلات زیادی روبرو بود.

ارزش‌های اطلاعاتی نسخه مورد معرفی

کتاب با متن زیر در پشت جلد شروع می‌شود: «هو الله تعالی شانه حکایت شورشی که گفته در شهر محرم الحرام سنه هزار و سیصد و بیست و یک در ارض اقدس و مشهد مقدس بجهت گرانی نان واقع شده و اتفاق افتاده است برشته نظم درآورده شده». تاریخ دقیق روز واقعه در منابع ذکر نشده است، اما شروع و گسترش آن در محرم بوده و تا صفر نیز ادامه یافته است. سپهر رخ دادن آن را در صفر و مدت بسته شدن دکان‌ها را ده روز آورده است ([Sepehr](#), 2007: 2/662). میرزا غلامرضا مباشر روزنامجات آستان قدس رضوی در نامه‌ای به شوکت‌الملک در تاریخ ۲۷ محرم ۱۳۲۱ق به این شورش اشاره می‌کند: ([Sakmaq, 2590](#)). او تاریخ غارت خانه بیگلربیگی را ۲۷ محرم می‌آورد که با توجه به وقایع رخ داده در قبل، شروع اعتراضات را می‌توان در ۲۱ یا ۲۲ محرم برشمرد ([Reyazi Heravy, 1993](#): 153). در نسخه صفحه اول نسخه ۵۳۶۶۰ عنوان کتاب، هو شورش خلق و غیرت ناموس غیرتیه و در نسخه ۵۰۴۸۰ غیرتیه شورش خلق و غیرت ناموس آمده که در معنا تفاوت زیادی نمی‌کند. متن اصلی با اشاره به نیرالدوله آغاز می‌شود و محافظه‌کارانه با تعریف اولیه از او به نقش این فرد در احتکار گندم و کمبود آن اشاره می‌کند:

بزرگی در خراسان بود والی^۲
سپهر حشمت و قطب معالی
بگردون پایه جاه و حسب داشت
زدولت نیرالدوله لقب داشت
زیس اندر سیاسی نکته‌دان بود
فزون از اردشیر بابکان بود
و در ادامه می‌آورد:

همه حسنی بسرحد کمالش
ولی یکنقص بود از حب مالش
زحرص مال بس اندوخت گندم
بشیشه کرد یکسر خون مردم
بهای غله هر خرواری از هشت
بعهدش از دو ده تومان فزونگشت^۳

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:1\)](#)

در تمام شورش‌های رخ داده درباره نان، حکام نقش داشتند که گاهی با سوءمدیریت و گاهی با دخالت ضمن فراهم‌سازی زمینه شروع با بی‌درایتی آن را گسترش می‌دادند. نیرالدوله در زمره حکامی است که مظنون به احتکار و نفع مستقیم از این مسئله است. سپهر در این باره می‌آورد: «آشوب بزرگ در مشهد برخاست، حکومت خراسان بر عهده نیرالدوله بود. وی با مالکان دست‌به‌یکی کرد و این افراد گندم را احتکار کردند. نان کم شد و قیمت آن چنان بالا رفت که قشرهای تنگدست از خریدش بازماندند» ([Sepehr](#),

۱. غلامرضایی مباشر روزنامجات آستان قدس رضوی در گزارشی که برای شوکت‌الملک در ۲۷ محرم ۱۳۲۱ق نوشته درباره واقعه چنین آورده است: «... [اخبارات تازه چون وضع گرانی مشهد بمنتها درجه رسید که نایب یوسفخان/ بیگلربیگی برای جلب منفعت خود از نانا حمایت و بققرای بلد رحم نکرده/ در روز ۲۷ شهرحال ضعفا و فقرا به جان رسیده اجماعا بخانه بیگلربیگی ریخته/ یغما کردند و خانه‌اش را نورانیدند نیز خانواده جناب نقیب را هم بواسطه/ حبس ارزاق مردم تاراج گردید و آنچه بود بردند الساعه هم شهر درنهایت/ اغتشاش و آقایان در مسجد جمع و عموم اهالی شهر مجتمعاً در صحنم قدس/ و مسجد حاضرند تا چه شود محض اطلاع عرض شد [...]]» ([Sakmaq, 2590: 2](#)).

۲. شیوه آوردن اشعار در مقاله بر اساس متن نسخه بوده و در آن ویرایشی صورت نگرفته است.

۳. سلطان حسین میرزا یکی از نوادگان فتحعلی شاه قاجار بود. پدرش پرویز میرزا (۱۲۰۵-۱۲۲۹ق)، پسر پنجاه و سوم فتحعلی شاه و لقب نیرالدوله داشت که پس از مرگش این لقب (نیرالدوله) به پسرش حسین میرزا رسید. او دو مرتبه در خراسان به حکومت رسید. بار اول (۱۳۲۱-۱۳۱۸ق) حاکم خراسان بود و بار دوم در ۱۳۳۰ق به حکومت رسید. او در ۱۳۴۳ق درگذشت و جنازه‌اش را به مشهد منتقل و در دارالسیاده حرم دفن کردند ([Naqdi](#), 2019: 2/690-689).

2007:2/661). ریاضی هروی این شورش را به هدایت چند تن از اعیان که سابقه دشمنی با نیرالدوله داشتند، می‌داند: «[...] بلوایی بی‌جهت اغلب مردم مشهد بر ضد ایالت کبری-نیرالدوله- به دستورالعمل چند تن از اعیان که عداوت سابقه با شاهزاده معظم‌الیه داشتند به گرانی نان اقدام نموده و به تحریک اهالی پرداختند» (-1993: 152).
 153 Heravy Reyazi).

در مکتوب ارسالی به *حبل‌المتین* نیز بر تأثیر احتکار گندم توسط نیرالدوله در قحطی مشهد و سودجویی او اشاره شده است.^۱ (*Habal al-Matin, 1903: 11/34*). هرچند بین اطلاعات ذکرشده درباره نقش نیرالدوله و دلیل کمبود نان تناقضاتی وجود دارد، اما نه می‌توان همه تقصیر را متوجه نیرالدوله نمود و نه از کنار حرص او به جمع‌آوری پول که در منابع دیگر نیز به آن اشاره شده، به راحتی گذشت:

شدین هنگامه اسباب بهانه
 بقحط غله در خبازخانه
 سراسر طبع نان را کم نمودند
 جو و ارزن بگندم ضم نمودند
 پی یکدانه نان نیمه ارزن
 بهر دگان ستاده بود صد زن
 معطل میشدی هر بی‌بضاعت
 پی یکنان گرفتن پنجساعت

(*Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:2*)

نویسنده سپس به مسئله کمبود گندم و نان و بی‌کیفیتی آن اشاره می‌کند که جو روانی جامعه را بهم‌ریخته است. سپهر نیز ذکر می‌کند که «در محرم در خراسان نان کمیاب و گران

است قیمت نان یک من تبریز به سه قران می‌رسد» (*Sepehr, 2007:2/661*).

گروهی از زنان اهل کرمان^۲
 رتاب جوع شسته دست از جان
 زخانه روی در بازار کردند
 بخبازان بسی آزار کردند

(*Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:2*)

شروع شورش با اعتراض زنان در مشهد بوده است که نویسنده نیز به آن اذعان دارد. اشاره به کرمانی بودن زنان مسئله‌ای است که در دیگر منابع به آن اشاره نشده است. کرمانی همان‌طور که قبلاً ذکر شد از زنان سیستانی نام می‌برد.

پس آنکه روی در مسجد نمودند
 بیدگویی مردان لب گشودند
 که غیرت در شما مردان مگر نیست
 شما را خوف در دل آخر از کیست

(*Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۲*)

مسجد گوهرشاد نقش کلیدی در تمامی اعتراضات مشهد داشته و همواره به‌عنوان مرکز تجمع مطرح بوده است. بعد از اعتراض اولیه، زنان به‌منظور رساندن فریادشان و تحریک مردان برای پیوستن به سمت مسجد گوهرشاد رفتند.

که ما در راه مردن جانفشانیم
 ز ظالم داد مظلومان ستانیم
 پس از این‌حرف انشیران ماده
 روانگشتند زی دارالسیاده
 بنزد حجّه الاسلام عادل

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] این امر به احدی پوشیده نیست که شاهزاده نیرالدوله والی ولای خراسان از چهل سال متجاوز است که در این مملکت تعلق پیدا کرده و از بیست و پنج سال پیش می‌باشد که حکومت نیشابور را که تیول خود قرار داده است. [...] اگر بخوایم یک‌یک املاک شاهزاده و امیرزادگان و قنوات راجعه بدیشان را بنگارم در این عریضه نکتجد [...] هر کس از وضع خبازخانه خراسان اطلاع دارد تسلیم خواهد نمود که دو ثلث خبازخانه‌های مملکت از غله این شاهزاده والی والا در گردش است [...]» (*Habal al-Matin, 1903: 11/34*).

روحانیان مشهد آمیزه‌ای از درخواست، خواهش، ناامیدی و حتی تهدید است و نشان می‌دهد که به اصطلاح کارد به استخوان مردم رسیده و از این قشر نیز ناامید شده‌اند. در قسمتی از این نامه آمده است: ما جمعی فلک‌زدگان فقیر و مشتی بیچارگان غریب جز درگاه شما بزرگواران ملجأ و پناهی ندیده، با منتهای اضطراب و پریشانی به آستانه شماها رو آورده‌ایم که دفع ظلم محکمرین را از ما کرده، نگذارید در این قبه‌الاسلام و آستان قدس که درگاه امن و امان است جمعی مهاجرین و پناهندگان بدین آستان مقدس از گرسنگی جان‌بازند. اطفال ما مانند جوجه مرغ از جوع می‌لرزند و زنانمان از پریشانی نزدیک است از خانه‌هایمان بیرون روند [...] آیا شرعاً وظیفه شماها همین است و بس که در مسجد آمده نمازی خوانده و یا چند مسئله شرعی گفته به خانه‌های خود باز شوید؟ [...] آیا وظیفه شماها دادرسی به حال مظلومین نیست؟ (Habal al-Matin, 1903: 11/34).

در مطلب دیگری در *حبل‌المتین* به رفتن معترضان به مسجد گوهرشاد در نزد میرزا حبیب خراسانی^۲ و عدم همراهی او اشاره شده است.^۳ سایر علما نیز از همراهی با معترضان

بدوگفتند کایفخر امائل
بیا رحمی بما بهر خدا کن
علاج درد بیدرمان ما کن
پاسخ گفتشان اندوراندیش
روید اکنون بسویخانه خویش
زمن از بهرتان کاری نیاید
شما را چاره از دادار باید
چو آن بیچارگان با درد افسوس
شدند از حجّه‌الاسلام مأیوس
ببار دلت کز فتندهش زهر سو
زدندش مشت و سیلی برسر و رو
ردایش را یکی بگرفت از بر
عمامه دیگری برپودش از سر

(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۲)

روحانیان همواره ملجائی برای مردم در هنگام سختی‌ها بوده و مردم از آنان توقع پشتیبانی در پیشبرد کارشان داشته‌اند. به نظر می‌رسد که در این مسئله آنان همراهی لازم را نداشته، به نحوی که شائبه حمایت از محکمران نیز به وجود آمده است. محتوای تنها عریضه باقیمانده از معترضان خطاب به

۱. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] استدعای ما از شما بزرگواران آن است که ترحم بر این جمع فقرا و غربا و ایتم و ارامل فرموده به معیت‌مان در تلگرافخانه آمده، عرض حال ما را به پدر مهربان ولی نعمت اعلی حضرت شاهنشاهی بنمایند، چه رفتن ما را در تلگرافخانه حکومت در حضور شاهانه، یاغی جلوه خواهد داد و خواهد نمود که مشتی رجاله جمع و جمعی او باش اتفاق کرده برخلاف دولت حرکت می‌نمایند. این نکته را هم باید دانست که اگر در این موقع تنگی با ما همراه نمایند در موارد سختی ما نیز با شماها همراهی نخواهیم کرد و ناچار ملتجی به اجانب خواهیم گذارد و گنااهش را عاید به شماها خواهیم دانست [...] امضاء بینوایان ملت» (Habal al-Matin, 1903: 11/34).

۲. میرزا حبیب خراسانی (۱۲۶۶-۱۳۲۷ق)، بانام کامل میرزا حبیب‌الله شهیدی، میرزا حبیب‌الله مجتهد رضوی یا حسینی متخلص به حبیب، شاعر، عارف و مجتهد مشهور دوره قاجاریه بود. او علوم دینی را نزد میرزا نصرالله مجتهد فانی، میرزای شیرازی، فاضل دربندی و میرزا حبیب‌الله رشتی فراگرفت. او حدود پانزده سال به ریاست روحانی مردم مشهد که اموری از قبیل قضا، تدریس، امامت جماعت و موعظه و سخنرانی بود پرداخت. از ۱۳۱۵ق انزوا اختیار و از دخالت در امور خودداری می‌نمود. در مقدمه مفصل دیوان میرزا حبیب به مسئله شورش نان در مشهد اشاره‌ای نشده است (Khorasani, 1982, 50-7).

۳. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] شب جمعه فقرا و غربا با جمعی از زنان بی‌وایه این عریضه را برداشته رو به حرم و مسجد گوهرشاد نهادند. علماء قبل از وقت از ازدحام فقرا اطلاع یافته، غالب از خانه‌های خود بیرون نیامدند. جناب مستطاب آقا میرزا حبیب آقا را که یکی از مجتهدین خراسان است در حرکت یافته عریضه را تقدیم کرده زبانا نیز به عرض حال پرداختند. جناب آقا پس از تأمل در عریضه اعتنا نکرده جواب نفرمود [...] آن بیچارگان را مأیوس کرده قیل و قال بلند شد لاعلاج به آقا و همراهان ایشان آویخته از طرفین کار به زد و چوب کشید چون پاسی از شب گذشته

خودداری نمودند. به نظر می‌رسد این عدم همراهی به دلیل ضعف پایگاه اجتماعی درخواست‌کنندگان و قدرت نیرالدوله بوده باشد.

از اینشورش خبر گردید ایالت که ظلمش بار آورده خجالت به بیگلریگی شوم ستمکار بگفتا چاره کن از بهر این کار بنوعی از تو یکتن بد نه بیند بکن کاری که اینشورش نشیند ندانست این نباشد راه چاره که میگردد زنفتم افزون شراره ایالت را بعید است از کیاست بیوسف اسکلی^۱ بدهد ریاست زمام ملک چو بر دست فتد کار کی مشکل میشود سهل ولایترا بدست ناکسی داد در ظلم و ستم بر خلق بگشاد بود شخص ایالت چون طمعکار خجالت بهرش آخر آورد بار بروزی رشوه سی تومان گرفتن چنا نباشد زمردم جان گرفتن حکومت چونرعیترآ فرو شد چرا خون در رگ مرد بجوشد بدست یک گده فراش جاهل ولایت کی سپارد شخص عاقل

[Namos \(Shoresh Khalgh va Ghairat Ghairateye:4\)](#)

ادامه سخن نویسنده، در واقع اشاره به بی‌کفایتی نیرالدوله در مدیریت شورش دارد که عملاً با گماردن افراد نالایق و به‌ویژه یوسف خان بیگلریگی زمینه برخورد تند با مردم و بالا گرفتن شورش را فراهم کرده است. هرچند شاعر از سفارش نیرالدوله به برخورد آرام با مردم سخن گفته است.

بمردم ظلم و جور از عادل نیست
ریاست شأن یوسف اسکلی نیست
غرض از بهر خوابانیدن شرّ
بشهر از ارگ آمد آن ستمگر
دوچار آن زنان بینوا شد
زجور او دو صد فتنه بپا شد
زییم او بنات التّعش اسا
پراکنده شدند آن جمع بی پا
چو شب بگذشت آمد روز دیگر
زنان هنگامه بگرفتند از سر
رتاب جوع ازجان سیر گشتند
بهر سو حمله‌ور چونشیر گشتند
دکانها را بضرپ چوب بستند
سر و سینه زخبازان شکستند

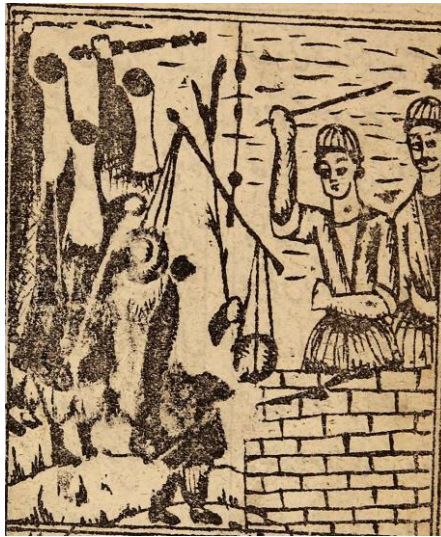
[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱\)](#)

درباره زد و خورد با نانواها در منابع دیگر اطلاعاتی نیامده است. ریاضی هروی اشاره می‌کند که مسئول برقراری نظم در نانوایی‌ها، طلبه‌ها بودند و البته در جای دیگری ذکر نشده است: «...» [من جمله قحطی نان که به درب هر دکان خبازی یک نفر آخوند گذاشته بودند از برای نظم و بیچاره‌های طلبه که درسی جز ضرب نخوانده و داخل ظلمه نبودند و نیستند

بود هر کس به مقام خویش رفته روز دیگر علی‌الصباح در صحن کهنه جمعیت نموده با عریضه مفصلی که به‌عنوان ذیل بود به‌جانب تلگراف‌خانه رفتند. امروز جمعیت فقرا خیلی بیش و طایفه نسوان در آن‌ها زیاد بود» (Habal al-Matin, 1903: 12/34).

۱. نایب علی‌اکبر حسنی در ۱۸ جمادی‌الثانی ۱۲۲۷ ق بعد از احضار در انجمن ایالتی در هنگام خروج توسط مجاهدین ترور شد (Motavali, Haghghi, 2013: 11).

با چه قوه جبریه می‌توانستند شورش قحطی را منظم سازند» نقاشی صفحه ۶ کتاب نیز نمایانگر برخورد تهاجمی دو طرف (Reyazi Heravy, 1993:153). با یکدیگر است..

Picture 2: picture of bakers fighting with women (version number 50480, Astan Quds Manuscript Center, page 6)

درخواست برکناری حاکم، مجازات محترکان و تأمین نان را داشتند^۱. مردم برای ارسال تلگراف به سمت تلگرافخانه حرکت نمودند. رئیس تلگرافخانه در ظاهر با آنان همراهی و به دلیل تعداد زیاد به چهار نفر اجازه می‌دهد تا برای زدن تلگراف به داخل بروند در همین زمان نماینده والی برای کار دیگری در تلگرافخانه بود و نگذاشت که تلگراف ارسال گردد: «امیرزاده فتح‌السلطنه از جانب حکومت برای پیش‌بندی و تلگراف زدن به طهران در تلگرافخانه موجود بود دو نفر از موثقین گفتند همان تلگراف را بالمعاوضه از رئیس تلگرافخانه گرفته برای ملاحظه والی برد، این امر به درجه ثبوت رسیده که عریضه تلگرافی رعایا به خاک‌پای همایونی نرسیده است» (Habal al-Matin, 1903: 15/34).

شدند از پیش انخائن روانه

دل آزرده سوی قونسول خانه

بودین شورش ایشانرا چو کافی

روانگشتند نزد تلگرافی

که آگاهی بشه ده حال ما را

زلطفت شادکن احوال ما را

رئیس تلگراف آرزوشان سخت

برون از پیش خود افکندشانرخت

(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۶)

تلاش برای رساندن شکایات به نزد شاه به‌عنوان مسئول رسیدگی به امور در تمامی شورش‌های نان در ایران رواج داشت و نکته جالب این‌که همواره تلاش شده تا تلگراف آن‌ها به پایتخت نرسد. در این مورد نیز نویسنده به همین مسئله اشاره دارد. در شرح شورش نان در مشهد در روزنامه *حبل‌المتین* متن تلگراف معترضان آورده شده است. در این متن، آنان ضمن اشاره به بدبختی و مشکلات معیشتی، سه

۱. در این تلگراف بعد از شکایت از نیرالدوله و عرض ارادت به شاه سه درخواست زیر مطرح می‌گردد: «[...] این والی والا که بر کین ما کمر بسته و به خون‌آشامی فقرا عادت کرده دست ظلمش از سر ما کوتاه شود. ۲. محترکین سزای عبرت‌ناک یافته بازار احتکار در این ارض اقدس کاسد گردد تا فقرا در بارگاه قدس که محل استجاب دعاست به دعای ملوکانهات رطب‌اللسان گردند. ۳. چون ما فقرا و ضعفا را طاقت طاق شده و دست از کار رفته اگر چند صباحی دیگر بدین منوال بگذرد از گرسنگی بی‌تاب گشته بعضی به هلاکت رسیده و برخی ناچار دست به شرارت دراز کرده، بهانه به دست اعضای حکومت آمده، امر را بر آستان مبارکت مشتبه می‌سازند. هرگاه اعانه موقتی برای فقراء و ضعفاء در خبازخانه‌ها مقرر شود بعید از مروت آن ولی نعمت روف مهربان نخواهد بود. امضا (رعایای جان‌نثار خراسان)». (Habal al-Matin, 1903: 14/34).

بغیردین پناه از عرش بردند
 بر او درد دل یک‌یک شمردند
 پذیرائی از ایشان کرد قونسول
 بهریک بذل کرد از نان از پول
 سه روزه خواست مهلت تا که
 ز حال انسیه روزانکند شاه
 غرض از خانه ان عیسوی کیش
 برونرفتند شادان جمع دلریش

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۶\)](#)

در نسخه منظوم اشاره به کنسول روس و یا انگلیس نشده است. در روزنامه *حبل‌المتین* اشاره به کنسول روسیه شده است که معترضان بعد از ناامیدی از رساندن تلگراف به شاه به آنجا رفته و عریضه‌ای از سر استیصال مبنی بر شکایت از والی و وضعیت بد معیشتی خود داده و درخواست رساندن پیام را می‌نمایند. این عریضه مانند متن تلگراف به شاه شامل بعد از گله از وضع بد معیشتی و مشکلات خود از گذشته شامل درخواست برکناری نیرالدوله از حکومت خراسان، تأمین معیشت و تأکید بر وفاداری و عدم تمرد نسبت به حکومت بوده است: «عرض حال فقرای خراسان به قونسول دولت بهیة روس [...] ما جماعت فقرا که رعایای جان‌نثار فداکار دولت علیّه ایران می‌باشیم بدین غرض به جنابعالی

ملتجی شده‌ایم که عرایض صادقانه ما را اصفا کرده و از حال و خیال‌مان اطلاع کافی به‌م‌رسانیده، عرض حال ما را به پیشگاه حضور همایونی ولی‌نعمت و پدر مهربان ما اعلی‌حضرت مظفرالدین شاه بنمائید [...]» (Habal

[al-Matin, 1903: 15/34\)](#)

خدنگ مارکش با مار شد جفت
 قضا هم خنده زد هم آفرین گفت
 بی‌بازار سراب از کوچه ارگ
 بزنها حمله‌ور شد افعی مرگ
 جفائی چند یوسف اسکلی کرد
 برزم مشتت از زن پردلی کرد
 بدان دل مردگان بی بضاعه
 نمود انمرد لامذهب شجاعت
 بروی انفقیران کرد خالی
 ز شش لولش سه تیر ان لابلالی
 ز بی‌پروائی آن بی‌قباحت
 دو زن برداشت با طفلی جراحی
 از آن زنها بهم‌ره چند تن برد
 بدست مهتران خویش بسپرد

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۷\)](#)

1. در *حبل‌المتین* آمده است: «[...] اول- ما رعایا و فقرای جان‌نثار خراسان به‌هیچ‌وجه یاغی دولت و یاغی سلطنت نیستیم و فرمان دولت را همه نوع مطیع و اوامر پادشاهی را همه قسم منقادیم مشروط بر اینکه عرایض ما به اعلی‌حضرت شاهانه برسد. دوم- ما رعایای جان‌نثار هرگز جز به آستان او پناه نجوئیم و غیر از درگاه وی جبه نسائیم، اینکه ماها ملتجی به قونسولخانه دولت بهیة روس شده‌ایم روگردان از دولت متبوع خود نیستیم، چون التجای به‌هیچ‌وجه ما را سود نبخشید محض رسیدن عرض حال خودشان به آستان ملوکانه و اصغاء انگیزته‌ایم. سوم- از روزی که شاهزاده نیرالدوله به ایالت خراسان آمده بازار احتکار را گرم نموده و به رعایا سخت گرفته است. هرچه فریاد کردیم به جانی نرسید. هرقدر الحاح نمودیم فائده نبخشید، زاری کردیم سود نداد. ملتجی به علما شدیم اثر نکرد، به تلگرافخانه مبارکه رخ کردیم نتیجه نیافتیم. احتکار بالاترین ستم و ظلم است به ما فقرا. دست محترکین را از سر ما کوتاه و این ایالت را به حکومتی رؤف و مهربان تبدیل فرما. چهارم- از هشت ماه به این‌طرف محترکین خدانشناس رمق را از ما برده و خون ما را مانند زالو مکیده‌اند. اعلی‌حضرت همایونی توجهی در ارزانی ارزاق فرمایند که اطفال صغیر ما در جلو روبمان از گرسنگی هلاک شده، زنان بی‌بویا مان به پریشانی افتاده‌اند. امروز غله‌ای که در انبار محترکین خراسان موجود است خوراک دو سال اهالی خراسان را کفایت تواند کرد. همین قدر که دولت حکم به شکستن انبار محترکین فرماید و تحقیق و تفتیش از روی قاعده صحیحی بکند صدق عرایض ما ظاهر خواهد گردید.

امضاء: فقرای خراسان (Habal al-Matin, 1903: 15/34)

با دبدبه زیاد جلو آنها را گرفته، نوکرهایش برخی کلمات خشن به زنان و فقرا گفته، تهدید کردند که اگر از این اجتماع دست نکشید و پراکنده نگردید چنان و چنین خواهیم کرد و این سخن نمکی تازه بر زخم فقرا پاشیده، با آدم‌های بیگلریگی درآویختند. در این قیل و قال آدم‌های بیگلریگی یک زن و یک طفل را با گلوله شش‌لوله سر تیر کشته و جماعتی را هم مجروح کردند. چون این آشوب در شهر افتاد بعضی زنان و فقرا نان چهار دکان خبازی را غارت کرده، کم‌کم غوغا اهمیت پیدا کرد^۱: [\(Habab al-Matin, 1903: 15/34\)](#)

نقش نائب علی‌اکبر حسنی در گسترش شورش انکارناپذیر است. میرزا غلامرضا اشاره می‌کند که «[...] نایب یوسفخان/ بیگلریگی برای جلب منفعت خود از نانوایان حمایت و بفقرای بلد رحم نکرده. [...]» [\(Sakmaq, 2: 2590\)](#). درباره برخورد او با زنان، زخمی شدن تعدادی از آنها و دستگیری تعدادی دیگر در منابع مطلبی نیامده است. در روزنامه *حبل‌المتین* به برخورد بد یوسف خان با زنان بعد از خروج از کنسولگری روسیه کشته و مضراب کردن آنان اشاره و آورده شده است «[...] در وقتی که جماعت فقرا بشاش و خندان از قونسولخانه دولت بهیبه روس معاودت می‌کردند بیگلریگی

Picture number 3: Picture of Naib Ali Akbar Hosni's conflict with women ([copy number 53660 of Astan Quds Manuscript Center, page 7](#))

تمام ذاکرین را گرد آورد	چو زد این فعل زشت از انلعین سر
از ایشانخواست چاره بهر این درد	بپا شد در خراسان شور محشر
بدوگفتند یکسر ما مطیعیم	از اینشورش فلک در حیرت آمد
دل آزرده زین فعل شیعیم	خلاقرا بحرکت غیرت آمد
زاحسانت همه شرمنده باشیم	رئیس الذاکرین شد چونشد خبردار
پی فرمان امرت بنده باشیم	از این فعل شیعی آن ستمکار

۱. متأسفانه گزارش روزنامه *حبل‌المتین* از بلوای نان مشهد در همین جا به پایان می‌رسد. روزنامه وعده می‌دهد تا در شماره‌های آتی نیز به ادامه واقعه بپردازد زیرا بیش از ۱۷ گزارش از افراد مختلف دریافت نموده است. جستجو در شماره‌های بعدی نشان می‌دهد که این روزنامه به دلایل نامشخص از این کار خودداری نموده است.

چو بشنید اینسخن زان سینهریشان

رئیس الذاکرین شد شاد ازیشان

زمسجد برد یکسر ذاکرین را

که تا چاره نمایم درد دین را

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۸\)](#)

حضور مختلف طبقات اجتماعی ضعیف در این شورش در منابع اشاره شده است. ریاضی هروی که خود از نزدیک شورش را مشاهده نموده، می‌آورد: «در پیشاپیش بلوائیان آدم نامیکه بشود شناخت نمود مگر چند نفر تریاکی آسمان‌جل و انبوهی از متفرقه هر طایفه [...]» (Reyazi, 1993: 152-153). او به روضه‌خوان‌ها اشاره خاصی نمی‌کند، درحالی‌که متولی حقیقی ذکر می‌کند که روضه‌خوانان و عساکر حسینی این حرکت را رهبری می‌کردند (Motovali Haghghi, 2013: 53). در این اثر به رئیس‌الذاکرین^۱ به‌عنوان مسئول سازماندهی روضه‌خوان‌ها و عملکرد او در تشویق و ترغیب مردم در مسجد گوهرشاد برای اعتراض به برخورد با زنان و گرانی نان اشاره شده است. سردمداری روضه‌خوان‌ها بیانگر آن است که طبقات مؤثر اجتماعی مانند روحانیان و تجار از دخالت در اعتراضات خودداری نموده‌اند.

برون از شور این شد بی‌تخلف

که در مسجد کنند احضار یوسف

که راه چاره از بهر مردم

بجوید در فراوانی گندم

اگر ناید بمسجد از شرارت

کنند اوضاع او را جمله غارت

خلایق اینسخن را چونشنیدند

بسویخانه یوسف دویدند

نه در بُد باز نه یوسف بخانه

پریده مرغ زیرک زاشیانه

شکستند آن در جور و ستم را

فشردند از پی تاراج همرا

بغارت هرچه باید برد بردند

غبار غم زلوح دل ستردند

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۹\)](#)

چو احضار بزرگانرا نمودند

همه حاضر برای چاره بودند

بجز شخص نقیب^۱ اندوراندیش

که بود از غله بس به تشویش

پی احضار انهم شد اشارت

که آرندش بمسجد بی خسارت

پی آوردنش جمعی زمردم

روانگشتند با جوش و تلاطم

نقیب از اینحکایت چون خبر شد

بخود لرزید از غم دردرس شد

ز ترس آنکه پیش رویمردم

بگیرندش برد از بهر مردم

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۰\)](#)

موضوع غارت خانه بیگلربیگی و نقیب‌الاشراف در تمامی منابع مرتبط اشاره شده است. آبراهامیان می‌آورد:

«جمعیت گرسنه در مشهد خانه بیگلربیگی، صاحب‌منصب

ارشد محلی، منفور را غارت کردند» (Abrahamian, 2014: 86)

و «اما اغتشاش دامن گسترده. چند خانه تاراج

شد که یکی از آن‌ها خانه بیگلربیگی و دیگری خانه نایب‌التولیه

آستان قدس بود» (Sephehr, 2007: 2/661) و «در روز

۱. در اسناد آستان قدس رضوی از سید احمد روضه‌خوان باشی و خادم کشیک چهارم به‌عنوان رئیس‌الذاکرین یاد شده است که بعد از فوتش در ۱۳۲۴ ق لقبش به پسرش سید محمد رسیده است (Sakmaq, ۱۰۲۶۱۷).

می‌دهد. بحث حمله به سوی محله یهودیان (جدیدها) در جای دیگر اشاره نشده است.

اگر ایندو در این کشور نباشند
 همه اهل بلد از هم بپاشند
 همیشه دستگیر خلق هستند
 پناه بیکسان از قلق هستند
 چو آسوده شدند از نان مردم
 که از ناست زنده جان مردم
 نشستند و سلطان تلگرافی
 زدند انقوم و بیکذب و خلافی
 رئیس تلگراف ان بیمحاسن
 که بس بر دین و دولت بود خائن
 جوابی جعل کرد از قول سلطان
 فرستاد از حماقت نزد ایشان^۴
 که تقصیرست از سمت رعیت
 بود والی بر ایشان صاف نیت
 بزرگان زین جواب جعل‌آمیز
 شدند از روی غیرت فتنه‌انگیز
 خلائقرا بمسجد بازخواندند
 جواب شاه با آواز خواندند
 همه گفتند گر جان را بیازیم
 از اینملک این ایالترا بتازیم
 بیکدم ارگرا ویران نمائیم
 عمارترا بدو زندان نمائیم

۲۷ شهرحال ضعفا و فقرا به جان رسیده اجماعا بخانه بیگلربیگی ریخته، یغما کردند و خانه‌اش را نورانیدند نیز خانواده جناب نقیب را هم بواسطه حبس ارزاق مردم تاراج گردید و آنچه بود بردند [...]» (Sakmaq, 2590: 2). سپهر از نقیب‌الاشراف به‌عنوان نایب‌التولیه یاد می‌کند، در حالی در این زمان میرزا علی‌رضا رضوی به‌عنوان سرکشیک اول آستانه لقب نقیب‌الاشراف داشته^۱ و این منصب به‌صورت موروثی از دوره افشاریه تا انتهای قاجار در اختیار خاندان او بوده است (Hasanabadi, 2008: 149). با توجه به مباحث مطرح‌شده غارت خانه نقیب‌الاشراف و بیگلربیگی در این حادثه قطعی است و سپهر نایب‌التولیه را با نقیب‌الاشراف اشتباه گرفته است.

پس از غارت بمسجد باز مردم
 روانگشتند چوندریای قلزم^۲
 بُدند ان چشته‌خور مردم ولی باز
 پی غارت بهر سو دست انداز
 شدند آخر روان سوی جدیدان
 پی تاراج در کوی جدیدان
 شد از تاراج مردمرا جلوگیر
 جناب میرزاهاشم آبتدبیر

(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۱)

در این ابیات نویسنده به‌خوبی هرج‌ومرج حاکم بر شهر مشهد را بعد از غارت منازل و عدم دخالت نیروهای نظامی نشان

۱. به هنگام قحطی مشهد (۱۳۰۱ق) در شهر شایع شد در خانه نقیب‌السادات خم شراب پیدا شده جمعی از مردم و گروهی از اشرار به خانه هجوم آوردند، نوکران نقیب و برادرزن وی راه بر آن مردم بسته مانع از ورود آن‌ها شدند که برادرزن نقیب اقدام به شلیک تیر هوایی نمود. تیر کمانه نموده و به یکی از مردم برخورد نمود و او را کشت. مردم عادی که از این امر تحریک شده بودند به خانه هجوم آورده و خانه دویست ساله نقیب را غارت کردند (Binesh, 1976: 903). در منبع دیگری به قحطی مشهد در ۱۳۰۱ق اشاره نشده است. احتمال دارد منظور بینش همین سال باشد.

۲. رود بزرگ، دریای پرآب است.

۳. میرزا هاشم احتمالاً محمد هاشم بن محمد خراسانی، از علما و دانشمندان مشهد است.

۴. بحث تلگراف در منابع آمده است، اما اشاره‌ای به جعل کردن پاسخ از سوی شاه نشده است که به نظر می‌رسد نقش مهمی در تهییج مردم داشته است.

پس آنکه از اسافل و ز اعالی
 کمر بستند بهر عزل والی
 فرو بستند درهای حرما
 که نگذارد کسی انجا قدم را
 چو بر والی رسید این شرح جانسوز
 بسان شب بچشمش تیره شد روز
 بگفتا توبها را جانب شهر
 کشند از فرط غیظ و شدت و قهر
 پی حفظ خود و خدمتگزاران
 طلب فرمود از هر سو سواران
 زبجنورد دره جزوز خوبوشان
 سوار آمد پیاپی در خراسان
 از این غافل که خلق لایالی
 کجا دارند ترس از توب خالی
 شنیده بود رکن الدوله زاد
 که از حق بر روانش آفرین باد
 چنین کاری نموده لیک غافل
 که نبود کار جاهل مانند عاقل

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye:11-12\)](#)

مسئله شعله‌ور شدن دامنه اعتراضات و ارتباط دادن آن به نیرالدوله در ادامه کتاب توسط سراینده به تصویر کشیده شده است. در منابع اشارات پراکنده‌ای به این مسئله گردید، چنانچه سپهر می‌آورد: «مردم به خانه حاکم ریختند که او را بکشند. شاه سیصد سوار به کمک وی فرستاد، اما اغتشاش دامن گسترده [...] و جمعیت خشمگین جسد پدر نیرالدوله را از گور بیرون آورد و آتش زد» (Sepehr, 2007:2/661).
 ریاضی هروی نیز می‌آورد که علاوه بر افواج ساخلوی شهر دستجات سواران قوچان و دره‌جز و سایر نواحی خراسان را احضار نموده و در ظرف یک هفته هشت هزار قشون و ایلجاری پیاده و سواره در ارگ فراهم آورد (Reyazi, 1993:153). در گزارش حبیب‌المتین نیز درباره

وضع نابسامان شهر بعد از بست نشستن نیرالدوله در ارگ و دستور تیراندازی که منجر به کشته شدن تعدادی از مردم شد چنین آمده است: «[...] جماعت قلیلی از معقولین برای راهنمایی به حکومت و اسکات مردم اراده کردند خودی به ایالت برسانند پیاده و سرباز که حکم شلیک داشتند شلیک کرده، جمعی به خاک افتادند. این واقعه بیشتر مردم را به هیجان آورده، به ارک حکومت راه را نزدیک کرده کار بالاگرفته و جنگ مغلوبه شد-فقرا و زن و بچه مانند برگ درخت از شلیک توپ و تفنگ به خاک ریختند. اگر من بخواهم مجسمهٔ حال فقرا و مساکین و زنان بیوایه را در این موقع تحریراً بکشم نمی‌توانم، ولی همین قدر بدانید که از واقعهٔ کربلا که در نزد همه ماها مجسم است بالاتر بود [...]» (Habab al-Matin, 1903: 16/34).

اشاره نویسنده به پاسخ جعلی صاحب تلگراف‌خانه، درگیری مردم با گماشتگان نیرالدوله و اشاره ظریفی که به بحث شورش زمان رکن‌الدوله می‌کند در نوع خود جالب است.

زدند انجمع بر شه تل دگر بار
 ولی با عون قنسول نکوکار
 جواب امد که بعد از استشاره
 کنیم از لطف درد خلق چاره
 بزرگان زین جواب شاه مایوس
 شدند از عزل والی با صد افسوس
 گرفتند از میان هم کناره
 که غیر از این نبدشانراه چاره
 رئیس الذاکرین خود ماند تنها
 دل خسته ز طعن طعنه‌زنها
 چو شد مایوس از خلق زمانه
 پناه آورد اندر آستانه

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۴\)](#)

به بحث رساندن تلگراف شاه در ابقای اولیه نیرالدوله توسط کنسول انگلیس و حمایت از او و تنها ماندن رئیس‌الذاکرین

خودداری نموده است. اطلاعات کتاب در مواردی مانند برخورد با زنان، نانوایان و سردسته معترضان، جدید است و در موارد دیگری مانند ارتباط با کنسولگری، مذاکرات بین افراد درگیر در شورش، حمله به خانه نایب‌علی‌اکبر حسنی و نقیب‌الاشراف و دلایل آن تکمیلی است. البته سراینده به صورت خلاصه به واقعه پرداخته است، درحالی‌که می‌توانست اطلاعات بیشتری مانند اسارت گرفتن رئیس‌التجار و معاون‌التجار به جرم احتکار گندم، تعیین بیگلریگی، گذاشتن طلبه‌ها برای نظارت بر کار نانوایان و توزیع آن در کتاب خود ذکر نماید. در مجموع، شورش نان مشهد دنباله اعتراض‌های دیگر مرتبط با نان در ایران است و بیشتر مؤلفه‌های آن مانند نحوه شروع، مدیریت برخورد با معترضان، سرنوشت حاکم و طبقات مختلف درگیر در شورش مشترک است، هرچند انگیزه‌های جانبی مانند اختلاف بین حکام و شاهزادگان، اختلافات محلی و شرایط جغرافیایی متفاوت است.

References

- Abrahamian, Yervand. (2013). *History of Modern Iran*, Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing.
- Brogash, Henrich. (2009). *A trip to the court of Sultan Sahibqaran*, Mohammad Hossein Kordbcheh, Tehran: Iteelat.
- Binesh, Taqi. (1976). "Geography of the localities of Mashhad" *Journal of Mashhad Literature School*, 12th year, 14th issue, serial number 48, Zemsta, 903-842.
- Hasanabadi, Abulfazl. (2007). *Sadat Razavi in Mashhad*, Mashhad: Islamic Research Foundation.
- Khorasani, Mirza Habib. (1982). *Diwan Mirza Habib*, Tehran, Zovar
- Katouzian, Mohammad Ali. (2001). *State and society in Iran*, translated by Hasan Afshar, Tehran: Nashmarkaz.
- Cronin, Stephen. (2019) "Bread and justice in Qajar era Iran; Ethical economy, free

در منابع اشاره مستقیمی نشده است. نویسنده در انتها به عزل نیرالدوله و آمدن رکن‌الدوله اشاره می‌کند و با دعا برای او کتاب را به اتمام می‌رساند. اشاره به حمایت کنسول روس از نیرالدوله و کشته شدن سیصد نفر توسط او در *حبل‌المتین* مطلبی است که در منابع دیگر نیامده و نیازمند بررسی بیشتر است.

خراسانرا برکن‌الدوله داد

شه از بهر رفاه ساکنین داد

که آید چون پدر در این ولایت

کند بر ساکنین لطف و عنایت

خرابیهای غیر آباد سازد

دل محزون مردم شاد سازد

زجوی رفته آرد باز آیش

نماید تکیه بر اورنگ بالش

الهی در خراسان جاودانی

کند این شاهزاده حکمرانی

[\(Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye: ۱۵\)](#)

نتیجه‌گیری

بررسی محتوای کتابچه موردبررسی نشان می‌دهد که این رساله تنها منبع مستقل درباره شورش نان به‌ویژه به صورت منظوم در دوره قاجار است که همزمان با واقعه سروده شده است. باوجود مشخص نبودن سراینده، به نظر می‌رسد که نگاه بی‌طرف به مسئله داشته و تلاش دارد تا صرفاً به بیان شورش بپردازد و غیر از یک الی دو مورد، از توهین و به کار بردن الفاظ زشت خودداری نموده است. با توجه به سبک اشعار و مقایسه آن با کتاب *تاریخ انقلاب خراسان* اثر تجلی سبزواری ممکن است چنین به نظر برسد که او سراینده این کتاب است، هرچند که در زمره آثارش نام برده نشده است. از بررسی محتوای کتاب در مقایسه با داده‌هایی که در منابع همان دوره اشاره شده، به نظر می‌رسد که نویسنده بنا بر ذکر دقیق جزئیات صحیح را دارد و از گرافه‌گویی و یا دروغ

morphology of bread riots in Mozaffari era" Islamic history and civilization, volume 15, number 30, autumn and winter, 127-150 [10.30495/jhc.in.2020.15553](https://doi.org/10.30495/jhc.in.2020.15553)

Sepehr, Abdul Hossein Khan Malik Al Morkhin. (2006). Merat al-Waq'a'i Mozafari, corrected by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Mirath Maktoob.

Habal Al Matin Newspaper, Monday 10 Rabi Al Thani 1321, Year 10, Number 34.

Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye, Astan Quds Manuscript Center, version number 53660.

Shoresh Khalgh va Ghairat Namos Ghairateye, Astan Quds Manuscript Center, Sakhe No. 50480

Astan Quds Document Center, Document No 2590,

Astan Quds Document Center, Document No 103667

market and starving Tahidistan" translated by Alireza Ali Sufi and Farshid Nowrozi, Research in History, Year 10, Number 29, Autumn and Winter, 147-102.

La'l Shateri, Mostafa. (2023). Astan Quds Razavi Printing House, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Martin, Vanessa. (2017). Qajar covenant; Negotiation, protest and government in 13th century Iran, translated by Hassan Zanganeh, Tehran: Mahi Publishing House.

Motovli Haghghi, Yusef. (2012). Contemporary history of Mashhad, first volume, Mashhad: Mashhad Islamic Council Research Center.

MirKiaee, Mehdi. (2014). Bread and politics: the influence of bread wars on the politics and economy of the Nasrid era, Tehran: Alam publication.

Najafzadeh, Ali, Abbasi, Javad (1389) Caucasian students and their role in political-social developments of Mashhad at the end of the Qajar era (about 132-133 A.H. / 1911-192 A.D.) Ganjine asnad, No. 80, Winter, 44-60.

Nazim al-Islam Kermani, Muhammad Ali. (1387). History of Iranian Awakening, Volume 2, Tehran: Amir Kabir.

Naqdi, Reza. (2019) "Nair al-Doulah, Hossein", Astan Quds Razavi Encyclopedia, 2, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Rahmanian, Dariush Mirkiaee, Mahdi. (2012). "The effect of bread riots on the relationship between the government and the people in the Nasrid era" Social History, third year, number 2, autumn and winter, 65-97.

Reyazi Heravy, Mohammad Yusuf (1993) Ain Alvaqae, Tehran: Islamic Revolution Education Publications.

Salehi, Hajar, Torabi Farsani, Soheila, and Kamranifar, Ahmad. (2018). "The